

هنرمعماری مردمی در خراسان

احمد ماهوان

تشریح سیر تحول و دگرگونی معماری ملی و سنتی خراسان در ۷۰ سال اخیر «از اواخر قاجاریه تا زمان حاضر» با استفاده از عکسها و اسلایدهایی که بر جای مانده است برای علاقمندان به هنر معماری عامه و مردمی سنتی در خراسان به مقایسه می‌پردازیم. شیوه ساختمانی و هنر معماری در استان پهناور خراسان که در شمال شرقی ایران واقع است با سبک و شیوه معماری در غرب و مرکز کشور تفاوت‌های کلی و اصولی دارد، این جدایی و تفاوت در بافت و اسکلت سبک معماری در بناهای مذهبی و نیز بناهای ملی و غیر مذهبی مشهود می‌باشد، اصالت سبک و شیوه معماری مردمی و سنتی خراسان و سیر تحولات آنرا در بافت قدیمی شهرها با وجود اینکه امروز تا حدود زیادی نوسازی شده و از بین رفته است می‌توان مطالعه و تحقیق نمود، بطور کلی معماری سنتی خراسان را می‌توان به ۴ دوره طبقه‌بندی و تشریح نمود.

الف - سبک معماری اصیل اسلامی.

ب - شیوه بنایی روسی و هندی.

ج - سبک معماری سنتی ترکیبی (دوران نوگرایی).

د - شیوه ساختمانی جدید و مهندسی غربی.

الف - سبک معماری اصیل اسلامی:

سبک معماری اسلامی که در بناهای مذهبی مثل آستان قدس رضوی، مساجد،

امامزاده‌ها، رباط، کاروانسراهای قدیمی و حتی برخی منازل مسکونی بجای مانده مشهود است دارای مشخصه‌های زیر می‌باشد.

بارزترین مشخصه این بناها وجود سردرهای بلند مستطیل شکل با سرتاقهای هلالی و طارمی مقعر و محراب‌مانند در قسمت زیرین است که عموماً به تعداد ۲ و یا ۴ به صورت متقابل و قرینه در دو یا چهار ضلع محوطه یا صحن بنا واقع شده است. وجود ایوانهای متعدد با ارتفاعی کوتاه به صورت یک طبقه یا دو طبقه که «غُرفه یا خُجره» نامیده می‌شود، در طرفین سردر بلند و در ۴ ضلع صحن خودنمایی می‌کند. سردر و جلوخان این سبک معماری در بناهای مذهبی، مساجد، مدارس دینی، رباط و کاروانسراهای تجاری غیر مسطح، سه‌بعدی، مقعر و محراب‌مانند می‌باشد و همیشه در ورودی در زیر قسمت مقعر هلالی واقع است. جلوخان یا ایوان تمام غُرفه‌ها و خُجرات متعدد بوسیله پایه‌ها و دیوارهای ضخیم از یکدیگر جدا و تفکیک شده و هر غرفه به صورت واحد مجزا و مستقلی با یک درب اختصاصی دیده می‌شود و عموماً ساختمان نسبت به حیاط یا محوطه حالتی محیطی داشته و محوطه محاط به ابنیه و بیوتات است که در عکسها و تصاویر بخوبی نمایان است (شاید علت طراحی این سبک حفظ حجاب و محدود نمودن دید و حفظ آرامش داخلی در آن بوده است) در نمای خارجی این سبک معماری، ستون و پایه‌های مدور یا چهارگوش به هیچ وجه مشاهده نمی‌شود.

در نمای خارجی این سبک معماری، ترکیبی از کاشی کاری و آجرکاری یا مطلقاً کاشی و بیشتر به رنگ آبی که از آسمان صاف مناطق کویری الهام‌پذیر است بکار گرفته شده. نحوه شکل‌بندی آجرها و یا ترکیب توأم آجر و کاشی از خطوط و اضلاع هندسی تشکیل شده و روایات و آیات قرآنی را نمایش می‌دهد (از نقش انسان و حیوان و حتی گیاه و گل و بوته و به‌نمایش گذاردن شکوه و جلال تشکیلات حکومتی در معماری اسلامی اثری به‌چشم نمی‌خورد). در ساختمانهای مسکونی و مردمی کوچه‌محلات نیز اصالت کالبد این سبک در قالبی کوچکتر مرئی و محفوظ باقی مانده است، سبک معماری سنتی و اسلامی کاملاً اصیل و منطبق با اقلیم ایران بوده و نشانه‌ای از تقلید و اقتباس در آن مشهود نبوده و هیچ تشابهی با ابنیه غربی در آن نمی‌توان یافت. عکسها و اسلایدهای مربوطه اصالت این سبک و موارد اظهارشده را نمایش خواهد داد.

ب - شیوه بنایی روسی، هندی:

شیوه بنایی روسی از قدمت چندان بر خوردار نیست. این شیوه بیشتر در نیمه شمالی استان خراسان که منطقه سردسیر است معمول بود و توسط تجار و بازرگانانی که در دوره قاجاریه با روسیه تزاری با شهرهای عشق‌آباد، بخارا، تاشکند و غیره مرآوده و معامله داشتند تقلید و اقتباس شده و حتی بنا بر روایاتی بناها و مهندسان روسی برای احداث و طراحی دعوت می‌شدند (بازارچه سراب مشهد). در این ساختمانها بخاریهای مدور و مرتفع ذغال سنگ‌سوز درون دیوارهای ضخیم و عریض و بین دو اطاق یا مابین سرسرا (هال) و اطاقها کار گذارده

می‌شد، ارتفاع سقفها بلند و حدود ۴ متر بیشتر و درب‌هایی بلند انتخاب می‌شد. ایوان پیش‌خوان ساختمان حالتی وسیع و یکپارچه به‌خود گرفته و تزئینات داخلی و خارجی زیر سقف (ایوانها) گنج‌بری است.

شیوه بنایی هندی:

مهندسی این سبک بدون درنظر گرفتن اقلیم ایران و برخلاف بناهای اصیل اسلامی که منطبق با اقلیم ایران و از آجر و کاشی انتخاب می‌شد از سنگ می‌باشد که حجاری شده و نقوش آدمی و سملهای زندگی آن‌دوران بجای کاشی و آجر در بدنه نما دیده می‌شود. نمونه باقی‌مانده این معماری در خراسان قصر خورشید است که توسط مهندسان هندی طراحی و بنا گردیده و به‌علت عدم انطباق با اقلیم ایران حجاریها و نقوش آن‌رو به‌فرسایش است.

معماری عامه و مردمی این سبک بیشتر در نیمه جنوبی استان که گرمسیری است مشاهده می‌شود. اسکلت اصلی بنا از خشت خام یک‌طبقه و کوتاه با بادگیرهای ساده می‌باشد. تمامی نمای خارجی و سایر دیوارها با مخلوطی از آهک و نمک به طرز ساده سفید شده است.

شهر طبس قبل از ویرانی زلزله سال ۱۳۵۷ بهترین نمونه این شیوه معماری بوده.

ج - سبک معماری ترکیبی (دوران نوگرایی):

بافت و اسکلت شهرسازی و ساختمانی این سبک متعلق به اواخر قاجاریه و اوایل پهلوی یعنی آغاز قرن اخیر است. هنر معماری و ساختمانی و شهرسازی ایران در این دوره شاهد بیشترین تغییر و تحول و دگرگونی است. هر چند مهندسان و طراحان بناهای مذهبی سعی در حفظ اصالت سبک معماری اسلامی داشتند ولی کم‌وبیش تغییراتی را در بافت و اسکلت بناهای مذهبی بکار گرفتند.

اضافه شدن بناهای دولتی و اداری در سطحی گسترده و دخالت شهرداریها در احداث کوچه و خیابان در بافت معماری شهرها از دیگر مشخصه‌های این دوران است. تفکیک و طبقه‌بندی سیر تغییر و تحول در بناهای ۷۰ سال اخیر در خراسان و شاید در تهران و شهرهای دیگر کشور کاری دشوار خواهد بود.

در این دوره اسکلت و بافت هنر معماری خاصی مطرح نبوده و سلیقه‌های شخصی و تقلیدی، ترکیبی از اصالت هنر ملی و نفوذ فرهنگ غربی را نشان می‌دهد.

از بین بناهای زیبا و باقی‌مانده ویا عکسها و تصاویر این دوران «اواخر قاجار و اوایل پهلوی» دو شیوه ساختمانی از بقیه بناها چشم‌گیرتر و مشخص‌تر است.

اول شیوه معماری ترکیبی است که اصالت معماری ملی را نوسازی کرده و هنر قدیم و اصالت سنتی را با اصول جدید تطبیق و درهم آمیخته و مایه و قالب ایرانی و شرقی به بنا بخشیده است. در این سبک کاشی و آجرکاری شکل‌بندی شده به صورت توأم و یا تنها بکار رفته است. کاشی کاریها دارای آیات و روایات و اسماء ائمه اطهار(ع) می‌باشد و با کاهش روحیه مذهبی و اعتقادی نقوش گل و بوته، گیاه و حتی انسان و حیوان در تزئینات کاشی‌ها افزوده گردیده و اشکال منظم هندسی جای خود را به نقاشی داده است ولی تجلی حفظ روحیه مذهبی و فرهنگ ملی در برابر نفوذ سحرآمیز فرهنگ غرب آشکار و نمایان است.

سر درب ساختمانها و حجرات از صورت هلالی و طارمی به نیم‌دایره تغییر شکل پیدا کرده و پایه‌ها و دیوارهای ضخیم که غرفه‌ها و حجره‌ها را در سبک قدیم از یکدیگر جدا می‌کرد مبدل به ستون شده و ایوان‌های کوچک غرفه‌ها به فضای بزرگ و یکپارچه ایوان تبدیل گشته است (بازارچه سراب - نوغان).

حالت هلالی و محراب‌مانند و مقعر زیر سر درب که دو صفه یا نشیمنگاه در طرفین درب قرار داشت از بین رفته و جای خود را به ایوان یا جلوخان بزرگ و یکپارچه یا چند ستون مدوری یا ۴ گوش داده است که نمایی مستطیل به حالت عمودی و گاه افقی دارد (انبیه اداری). صحن یا حیاط که در قدیم محاط به ساختمان و به صورت ۴ ضلعی برای حفظ حجاب و محفوظ بودن از دید در وسط قرار داشت و ساختمان به صورت حصاری در ۴ ضلع بنا و محیط به حیاط احداث می‌شد. شخص ابتدا به ساختمان و سپس به محوطه قدم می‌گذاشت، در دوران نوگرایی تغییر یافته و ساختمان محاط و در وسط محوطه احداث و آب‌نما یا حوض دایره‌ای با مجسمه‌هایی در اطراف از دگرگونیهای دوران نوگرایی است که در ساختمانهای دولتی و مسکونی اشرافی نمایان است (موزه گلستان). سقف ساختمانها از حالت گنبدی و ضربی قوسی به چوبی و شیروانی با تاجهایی در وسط یا گوشه‌ها (کلاه‌فرنگی) مبدل گشته و کنگره‌های آجری و کاشی لبه پشت‌بامها نیز به کنگره‌هایی از ورق فلزی یا چوبی در لبه زیر شیروانی به‌عنوان تزئین تبدیل شده است.

در سبک دوران نوگرایی و معماری ترکیبی، از حالت سه‌بعدی و مقعر سر درب ساختمانها خبری نیست و درب ورودی بنا بر خلاف قدیم که حالتی طارمی و محرابی داشت تماماً در یک سطح صاف قرار دارد. همچنین غرفه یا حجره‌های متعدد جای خود را به ایوان سراسری داده است (سرای عزیزاف). مقایسه عکسها و اسلایدها نیز تغییر و تحول و دگرگونی این دوران را نمایش خواهد داد.

دوم شیوه معماری تقلیدی در دوران نوگرایی است. این سبک مهندسی ساختمان و شهرسازی که بعد از جنگ جهانی دوم و با نفوذ سریع فرهنگ غربی در کشور ما همراه بود برخلاف چند دهه پیش از جنگ که نوگرایی با حفظ اصالت‌های ملی توأم بوده و روحیه و ذوق هنر ملی و شرقی بنا تا حدودی رعایت می‌گردید، یکباره کنار رفت و بدون در نظر گرفتن هیچ ضابطه و رابطه‌ای با گذشته و سنن ملی، فرهنگی، اقلیمی، مهندسی غربی چشم‌پسته مدل

قرار گرفته و تقلید می‌گردید و فرهنگ وارداتی غرب در همه شئون از جمله شهرسازی آزادانه اقتباس و گسترش می‌یافت. سنگ و سیمان جای آجر و کاشی را در نماسازی گرفت. سردرب ورودی ساختمانها کوتاه، ساده و کاملاً مسطح و فاقد تزئینات هنری از کاشی و آجر یا چوب گردید، سقفها از حالت بلند با پوش شیروانی گنبدی مدور (کلاه‌فرنگی) به منظور کارگذاری تاسیسات بنا به بامهای آسفالته مبدل و محوطه‌سازی، باغچه، گل کاری و آب‌نما تغییرات کلی پیدا کرد و چون دوران بعد از جنگ جهانی خصوصاً بعد از کودتای ۲۸ مرداد فعالیت‌های ساختمانی و شهرسازی با ارزش پیدا کردن و گرانی قیمت زمین همراه بود از گل کاری و تزئینات محوطه کاسته شده و به ارتفاع و طبقات ساختمانها افزوده می‌گردید و حجم زیربنای ساختمانها با فضای باز و آزاد آنها هیچ تناسب و هماهنگی لازم را نداشت.

و نتیجه وضعیت پیش آمده و گسترش بی‌رویه و فاقد ضابطه، موجبات مشکلات بعدی از جمله کمبود فضای تنفسی، آلودگی هوا، فضای سبز، فضای آموزشی، فضای ورزشی، تفریحی و پارک، کمبود پارکینگ، مشکل ترافیک و دهها مسأله دیگر را آفرید که نسل حاضر با آن درگیر است.

